

Key words: Blue Water, battle, cyanosis, Torgovitsa, Yabgu Town, Lithuania, the Lithuanian-Russian forces, Algirdas.

**Андрій Гренишен
(Київ)**

ДІАЛЕКТИКА ПОГЛЯДІВ РОСІЙСЬКИХ ІСТОРИКІВ НА РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Аналізується діалектика поглядів російських істориків ХІХ – початку ХХ ст. на процеси формування, функціонування і реформування політичної системи Російської держави першої чверті ХІХ ст.

Ключові слова: дослідники ХІХ – початку ХХ ст., російське суспільство першої чверті ХІХ ст., Російська держава першої чверті ХІХ ст.

Період ХІХ – початку ХХ ст. відрізняється певною ідеалізацією особистості царя Олександра І. Причому позитивна оцінка його політики, за великим рахунком, викликана негативним ставленням до політики Павла І, що була орієнтована на детальну регламентацію усіх сфер життя суспільства, в тому числі й аристократії. Тому скасування цієї регламентації знаходило схвалення та підтримку переважної більшості представників привілейованих станів суспільства. Ця позиція обстоюється у працях таких авторів, як В. Ключевський, А. Корнілов, М. Довнар-Запольський, С. Соловйов, М. Драгоманов. Ці науковці значну увагу приділили саме проектам, які розроблялися діячами з оточення імператора Олександра І як основній характеристиці епохи [1, с. 36; 2, с.26 – 28; 3, с. 293].

Історія дослідження подій, явищ та процесів, пов'язаних з царюванням Олександра І починається з 1830 – 1840-х років. Однією з перших праць про політичне життя Російської держави першої чверті ХІХ ст. була монографія описового характеру «Двадцатилетие Европы в царствование Александра I». Вона максимально точно і детально описує царювання Олександра І з метою забезпечення читача можливістю заповнити свій час корисним та приємним заняттям. Достовірний виклад та аналіз подій не є пріоритетним завданням автора. Він навіть більше письменник, ніж дослідник [4, с. 23 – 26, 45 – 47, 105 – 108].

1860 – 1870-ті роки є періодом, який відзначається виробленням ідеологічної парадигми історії Російської держави ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Ця ідеологія базувалася на створенні позитивних образів великих монархів – продовжувачів справи Петра І – Єлизавети Петрівни і Катерини ІІ та негативних образів тих правителів, які свою політику будували на самостійних началах – Петра ІІІ та Павла І. При цьому ХІХ ст. починалося з доброго царя – продовжувача справи Катерини ІІ – Олександра І.

«История царствования имп. Александра I и Россия в его время. Сочинение автора Истории отечественной войны 1812 года» – праця, яка розкриває послідовність подій пов'язаних з царюванням Олександра І, насамперед реформ. Автор відстоює ідею про те, що російська спільнота була не готова до повномасштабного оновлення політичної системи, а імператор не був готовий до того стану організації суспільства, в якому перебував підвладний йому народ. Ця спільна неготовність і призвела до лише часткових

успіхів у трансформуванні політичного життя Росії за часів правління Олександра I [5, с. 212 – 215].

В. Андреев – типовий виразник цієї парадигми. Його праця «Представители власти в России после Петра I» демонструє чіткий поділ правителів на добрих і недобрих. При цьому він ігнорує факти, пов'язані з палацовими переворотами, яких начебто і не було в російській історії XVIII ст. Доба правління Олександра I змальовується як час виправлення помилок Павла I (батька Олександра) і логічне завершення політики послідовників Петра Великого. При цьому основна увага приділена особистості Олександра Павловича і його зовнішній політиці [6, с. 108 – 118, 293].

Зовсім з іншої точки зору на проблеми розвитку російського суспільства дивляться опозиціонери прозахідної політики Романових. Наприклад, історик М. Данилевський у своїй праці «Россия и Европа» аналізує історичні умови розвитку європейської і російської (східнослов'янської) спільноти. Автор відстоює точку зору про те, що різність умов життя сформували відмінності й у життєвому укладі, які поставили Росію та Європу на відмінні, навіть протилежні шляхи розвитку. При цьому Микола Якович фундаментальну роль у політичному житті віддає саме світоглядній основі. Дослідник чітко обґрунтовує ступінь важливості розуміння світобачення, світосприйняття та світовідчуття людської спільноти для правильного розуміння її способу життя і вибору вектора розвитку, а відтак і політичної системи [7, с. 74].

Праця К. Валишевського «Преимущества Петра» містить у собі характеристику політики правителів та їх біографії. Вона охоплює великий проміжок часу і присвячена висвітленню загального ходу подій та оцінці діяльності правителів і урядів, а не характеристиці політичної системи Російської держави у діалектиці протягом близько 170 років. Автор аналізує правління монархів через призму спадкоємності їх політики по відношенню до реформ Петра I [8, с. 36, 59, 97].

Яскравим прикладом дослідження суспільної думки і громадської активності є праця Є. Звягинцева «Общественное движение в России в начале XIX века». Вона характеризується чіткою спрямованістю на аналіз суспільно-політичної ситуації при зверненні уваги на основні тенденції суспільного розвитку. В тому числі й упорядкування системи управління державою перших років правління імператора Олександра I, вироблення якісно нової державної ідеології – панславізму та виникнення радикально налаштованих об'єднань аристократів під назвою «декабристи».

Однією із важливих особливостей історіографії імперського періоду є велика кількість біографічних праць, присвячених життєписам самого монарха. Монографія М. Шильдера «Император Александр первый: его жизнь и царствование» є типовим прикладом біографії монарха, написаної з метою заповнити час читача зайняттям виховного змісту, спрямованим на вивчення історії життя одного з російських монархів-реформаторів. Події висвітлюються через призму ролі у них особи і діяльності імператора Олександра I [9, с. 15, 45, 96, 234, 328, 462, 512].

В. Ключевський, А. Корнілов, М. Довнар-Запольський при тлумаченні змісту політичної системи Російської держави першої чверті XIX ст. віддають перевагу висвітленню процесу виховання великого князя Олександра Павловича. Б. Глинський присвятив своє дослідження стосункам царських дітей з їх наставниками, починаючи з Петра Олексійовича (Петро I) і закінчуючи Олександром Миколайовичем (Олександр II). Праця так і називається «Царские дети и их наставники». Автор яскраво змальовує не

лише процес виховання майбутнього царя Олександра I і його взаємини з Лєгарпом, але і в пізніші часи [10, с. 188 – 194].

Значну увагу згадані вище науковці приділяли висвітленню процесу прийняття політичних рішень. При цьому задуми Олександра I сприймалися як безпосередня політична діяльність. Мрійливість імператора Олександра тлумачилась як ліберальність, ідеали та переконання видавалися за реальні спроби трансформації політичного режиму економічної та соціальної системи Росії. А ігри в конституційний процес подавалися як ширма для перекладення політичної відповідальності за життя суспільства з імператора на аристократію. Крім того, систематизація законодавства і створення спеціалізованих установ державного управління розглядалися як засоби спрощення процесу управління державою і зменшення необхідності безпосередньої участі царя у вирішенні поточних державних справ [11, с. 194 – 202; 21, с. 1].

Позитивну оцінку політичної діяльності графа М. Сперанського дає більшість істориків XIX – початку XX ст. Це пов'язано з бажанням дослідників знайти ідеал для наслідування чиновниками і вирішення проблеми ідейної мотивації служіння своїй батьківщині. М.М. Сперанський добре підходив на цю роль, оскільки дійсно віддано служив своїй батьківщині, тобто її народові і владі, розглядаючи ці політичні поняття у нерозривній змістовній єдності. Тому навіть усуненню цієї людини з посади приділяється окрема увага дослідників. У праці М. Богдановича «Падение Сперанского» висвітлюється саме ця подія з життя російського реформатора [12, с. 495 – 505].

Інша важлива дійова особа політичної сцени Росії досліджуваного періоду граф О. А. Аракчеєв, який був фактично реалізатором ідей Олександра I про ідеальну державу, що мала функціонувати майже без участі государя. Для цього потрібно було мати можливість наділяти орган або посадову особу повноваженнями приймати рішення з поточних питань і звертатись до монарха лише з нових, або цікавих самому царю питань. Відданість О. Аракчеєва вирішила проблему Олександра Павловича, що і спиноло прагнення царя-ліберала до глобальних перетворень російського політичного ладу. Наприклад, В.Н. Гесен у своїй статті «XIX век» характеризує першу чверть століття як добу планування та політичних проєктів, а другу половину першої чверті – як час імператорської втоми і передачі влади вірному денщику О.А. Аракчеєву [13, с. 11 – 13].

Яскравим прикладом біографічних досліджень є праця «Граф Блудов и его время», присвячена вивченню життя двору Олександра I, в якій аналізуються фактори кар'єрного росту придворного вельможі. Висвітлюються інтриги навколо царської персони та боротьба за наближення до монарха, а також ставлення привілейованих верств російського суспільства до реформ й суспільно-політичних трансформацій. Значну увагу приділено зміні ставлення імператора до державного життя після війни 1812 – 1815 рр.

Класичним біографічним дослідженням другої половини XIX ст. є наукова розвідка «Н. М. Кочубей», в якій головна увага приділена вивченню життєвого шляху особистого друга і соратника Олександра I. У деталях висвітлюються дитинство, виховання майбутнього радника імператора, освіта та особисті риси. Яскраво зображені кар'єра та політична діяльність графа Кочубея, його стосунки з Олександром I та іншими політичними діячами першої чверті XIX ст.

Разом з тим, увага приділялась не лише політичним діячам, а й людям, які організовували особисте життя імператора. Ці дворяни завжди знаходилися біля государя і виконували функції приятелів і радників одночасно. Часто ці люди виступали у ролі

довіреніх осіб царя при вирішенні важливих державних справ. Наприклад, граф П.Д. Кисельов їздив до Парижа як офіційний представник російського царя у розгляді скарг на поведження у місті російських військ у 1814 р. [14, с. 23].

На початку ХХ ст. посилюється суспільний і дослідницький інтерес до подій, явищ та процесів початку минулого століття. Частково з цієї причини з'являються праці порівняльного характеру, наприклад, Я. Борисова «Россия в 1801 году». Це дослідження констатує стан розвитку Російської держави на 1801 р. у соціальному та господарському планах, тоді як політичний аспект проблеми висвітлено фрагментарно. При цьому відчувається бажання автора підкреслити здобутки російської економіки за останні 100 років [15, с. 8 – 16].

А. Корнілов у праці «Курс истории России XIX века. Часть I» висловлює свою точку зору стосовно періодизації царювання Олександра I, яка, за його версією, складається з шести періодів: 1) 1801 – 1805 рр. – період проведення реформ з ініціативи імператора; 2) 1805 – 1807 рр. – період воєн з наполеонівською Францією за відстоювання монархічних ідеалів та режимів у Європі, власне війни за чужі інтереси; 3) 1808 – 1811 рр. – період союзу з Наполеонівською Францією, наслідком якого став конфлікт між імператором та аристократією; 4) 1812 – 1815 рр. – війна проти Наполеонівської Франції, консолідація влади і суспільства; 5) 1816 – 1820 рр. – імператорська активність на зовнішньополітичній арені, а всередині країни наростання очікувань необхідних соціальних, економічних та політичних трансформацій; 6) 1821 – 1825 рр. – період руйнування ілюзій і наростання конфлікту між верховною владою і прогресивною частиною привілейованого стану суспільства [16, с. 76 – 77].

А. Корнілов приходить до висновку, що грандіозні плани Олександра Павловича з трансформації політичного ладу Російської держави зазнали фіаско через недостатню освіту великого князя. Проведені урядом Олександра I реформи своїм наслідком мали зміцнення самодержавства шляхом удосконалення механізму вирішення державних справ за рахунок створення спеціалізованих міністерств та законотворчого органу – Державної ради.

М. Довнар-Запольський у своїй праці «Обзор новейшей русской истории» зосереджує увагу на аналізі подій, пов'язаних з реалізацією політики імператора Олександра I, вибудовує своє тлумачення подій на основі вивчення його особистісних рис та людей з його оточення. Автор визначає у деталях діалектику прийняття рішень і позитивно оцінює спрощення механізму здійснення державної влади. Складається враження, що цей дослідник ототожнює проектування політичних трансформацій з їх проведенням [17, с. 59 – 64].

М. Довнар-Запольський ідентифікує історичні епохи за особистостями політичних діячів, які відіграли ключову роль у досліджуваній період історії. У праці «Политические взгляды М.М. Сперанского» М. Сперанський постає як теоретик політичних трансформацій доби правління Олександром I. М. Сперанський був автором великої кількості політичних проектів, абсолютна більшість яких залишилася на папері. На думку автора, це не завадило цьому генію теорій увійти в історію одним з найвпливовіших людей Росії першої чверті ХІХ ст. [18, с. 7 – 12, 68 – 70].

В. О. Ключевський у своєму «Курсі російської історії» дві лекції присвячує проблемам доби Олександра I. Він змальовує політичний портрет цього неординарного правителя. Разом з цим викладена концепція реформ, яка демонструє далекоглядність

планів Олександра I при відсутності ресурсів для їх втілення у політичне життя Росії. Певну увагу науковець приділяє людському фактору при аналізі оточення імператора.

Перетворення в галузі державного управління професор В. Ключевський аналізує невіддільно від проектування реформ. А суспільно-політичні перетворення першої чверті XIX ст. називає ліберальними, але не доведеними до логічного завершення. Причини цього результату реформаторської діяльності уряду Олександра I визначаються у поєднанні двох груп факторів. З одного боку - це такі особистісні риси імператора, як звичка до тривалого обдумування рішень, відсутність освітньої підготовки і знань про суспільство, яким він правив. З іншого – кадрова проблема, тобто нестача людей, які б розуміли і поділяли погляди імператора не лише на теоретичному, але й на практичному рівнях [19, с. 200 – 202].

С. Соловйов правлінню імператора Олександра I присвятив окрему працю, в якій зосередився на висвітленні питань його зовнішньої політики та дипломатії. Органічною сюжетною лінією праці проходить осмислення проблеми діяльності виконавців царських задумів, яка також висвітлюється в діалектиці [20, с. 20 – 25, 296 – 302].

Наступним пластом праць є нариси історії різних державних установ. Стаття М. Довнар-Запольського «Зарождение министерств в России и указ о правах Сената 8 сентября 1802 г.» була опублікована з метою чіткого та послідовного викладу фактів, чому передувала серйозна аналітична їх обробка. Автор зосередився на визначенні мети та завдань, що ставив перед собою імператор, при прийнятті рішення про створення міністерств, а також на аналізі процесу розробки указу «про права сенату» і системи заходів, вжитих для досягнення поставлених цілей. Професор М. Довнар-Запольський у зазначеній праці детально аналізує обговорення і проектування міністерської та сенатської реформ. Він демонструє ідейний бік прийняття рішення щодо розподілу влад у Росії [21, с. 13, 17].

Праці М. Довнар-Запольського «Зарождение министерств в России и указ о правах Сената 8 сентября 1802 г.», Г. Тельберга «Правительствующий сенат и самодержавная власть в начале XIX века (Очерк из истории консервативных идей в России на рубеже XVIII и XIX веков)» частково переплітаються предметами свого дослідження. М. Довнар-Запольський акцентує увагу на висвітленні процесу проектування та дискусій навколо визначення прав і обов'язків сенату, а Г. Тельберг – на аналізі взаємин та взаємодії верховної влади самодержця з сенатом як урядовою і судовою інстанціями і процесу переходу сенату з першого статусу до другого. Повсякденне функціонування державного апарату залишається поза колом інтересів обох дослідників [21, с. 20, 29 – 30; 22, с. 34, 69 – 71].

У працях В. Більбасова та В. Щеглова досліджується створення та функціонування Державної ради. При цьому перша фахова розвідка спрямовувалась на висвітлення логіки та перебігу подій, пов'язаних із створенням зазначеної установи, а друга присвячена аналізу причин створення, змісту та сенсу діяльності Державної ради. Праця В. Г. Щеглова містить біографічні дані і психологічний портрет імператора Олександра I. [23, с. 1 – 3, 8 – 9; 9, с. 120 – 125, 250 – 256, 324 – 326].

Отже, основна увага дослідників XIX – початку XX ст. зосереджувалась на висвітленні біографій визначних політичних діячів Російської держави першої чверті XIX ст. Через призму вивчення особистостей монарха та державних діячів науковці висвітлювали соціальний бік політичної влади в Російській державі. Дослідники високо

оцінювали наміри та ідеї Олександра I, але висловлювали негативну думку про їх реалізацію.

Джерела та література:

1. Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия / Михаил Драгоманов. – К.: Б. в., 1917. – 145 с.
2. Письма к кн. М.Л. Кутузову, гр. М.И. Платонову, М.И. Похтуровой и гр. П.К. Витгенштейн 1812. – 1813. – М.: Типография императорской академии наук, 1911. – 10 с.
3. Корф С. Павел I и дворянство / С. Корф // Голос минувшего. – 1913. – №7. – С. 5 – 18.
4. Двадцатилетие Европы в царствование Александра I. – СПб.: Б. в., 1841. – Ч. 2. – 311 с.
5. История царствования имп. Александра I и Россия в его время. Сочинение автора Истории Отечественной войны 1812 года. – Т. I. – СПб.: Б. в., 1868. – 578 с.
6. Андреев В. Представители власти в России после Петра I / Василий Андреев. – СПб.: Б. в., 1871. – 448 с.
7. Данилевский Н. Россия и Европа / Николай Данилевский. – М.: Мысль, 1991. – 490 с.
8. Ванюков Д. Век трех императоров / Дмитрий Ванюков. – М.: Мир книги, 2008. – 239 с.
9. Шильдер Н. Император Александр первый его жизнь и царствование / Николай Шильдер. – Т. 2. – СПб.: б. в., 1897. – 530 с.
10. Глинский Б. Царские дети и их наставники: Ист. очерки для юношества Б.Б. Глинского (Репринт. восстановление изд. 1912 г. / Борис Глинский. – Курск: Малое науч. производственное предприятие «Сеймь». – изд-во Курского обкома КПРСФСР, 1991. – 329 с.
11. Корнилов А. Курс истории России XIX век. Ч. I-II / Андрей Корнилов. – М.: Изд-во М. и С. Сабашниковых, 1912. – 658 с.
12. Архив князя Воронцова. кн. XX. Бумаги графов А.Р. и С.Р. Воронцовых. – Письма графа Маркова, Тамары, Италинского, барона Грима, Лизакевича. – М., 1881. – 520 с.
13. Гесен В. XIX век // В. Гесен. – На рубеже. Сб. статей / Василий Гесен. – СПб. Б. в., 1906. – С. 5 – 24.
14. Генерал-адъютанты императора Александра I. – СПб.: Б в, 1913. – 188 с.
15. Борисов Я. Черты к характеру русского общества / Яков Борисов // Русская старина. – 1882. – № 3. – С. 470 – 510.
16. Костомаров Н. История России в жизнеописаниях ее главных деятелей / Николай Костомаров. – М.: Эксмо, 2006. – 1024 с.
17. Довнар-Запольский М. Обзор новейшей русской истории / М. Довнар-Запольский. – Т. I. – К., 1912.
18. Довнар-Запольский М. Политические взгляды М.М. Сперанского / М. Довнар-Запольский. – М.: Издание И.Н. Онтина, 1905. – 72 с.
19. Ключевский В. Курс русской истории в 9-ти томах / Василий Ключевский. – Т. V. – М.: Мысль, 1989. – 474 с.
20. Тельберг Г. Сенат и «Право представления на высочайшие указы / Григорий Тельберг. – М.: Б в, 1912. – 56 с.
21. Довнар-Запольский М. Зарождение министерств в России и указ о правах Сената 8 сентября 1802 г. / М. Довнар-Запольский // Вырезка из журн. «Всемирный весник». – С. 1 – 23, 29 – 42.
22. Тарле Е. Михаил Кутузов / Е. Тарле. – М.: Воениздат НКО СССР, 1942. – 24 с.
23. Бобринский П. Ответ на критику г. Коятовича по поводу сочинения «Русская Греко-униатская церковь при Александре I» / П. Бобринский – СПб.: Б в, 1880. – 80 с.

Аннотация

Анализируется диалектика взглядов российских историков XIX – начала XX вв. на процессы формирования, функционирования и реформирования политической системы Российского государства первой четверти XIX в.

Ключевые слова: исследователи XIX – начала XX вв., российское общество первой четверти XIX в., Российское государство первой четверти XIX в.

Annotation

The article analyzed dialectical views of Russian historians in XIX – beginning of XX centuries to processes of formation, functioning and reforming of political system of the Russian state of the first quarter of XIX century.

Key words: researchers of XIX – beginning of XX centuries, the Russian society of the first quarter of XIX of century, the Russian state in the first quarter of XIX century.

**Алла Желєзко
(Хмельницький)**

ОСОБЛИВОСТІ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ У 30-Х РОКАХ ХХ СТ.

У статті висвітлено основні процеси та особливості історичного краєзнавства в 30-х роках ХХ ст. в Україні.

Ключові слова: історичне краєзнавство, дослідження, українізація, музей, репресії.

У сучасних умовах розбудови української держави значно зріс інтерес громадськості до тих сторінок вітчизняної історії, які тривалий час не виправдано і незаслужено замовчувалися. Відновлення історичної правди про краєзнавство цього періоду та справедливості по відношенню до осіб, що були його рушійною силою, й обумовлює наукову значущість і суспільну актуальність нашого дослідження.

Мета статті – висвітлити основні процеси та особливості історичного краєзнавства в 30-х рр. ХХ ст. в Україні.

У сучасній вітчизняній історіографії проблему історичного краєзнавства зазначеного періоду досліджували В. Прокопчук, П. Тронько, О. Уривалкін, І. Козюра [1] та інші.

Питанням, пов'язаним із діяльністю вітчизняної наукової інтелігенції, були присвячені колективні дослідження, у яких автори В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький та інші проаналізували суспільно-політичні та ідеологічні чинники, що впливали на процес функціонування наукових інституцій, ввели до наукового обігу широке коло архівних матеріалів, навели численні імена репресованих українських дослідників [2].

Із встановленням радянської влади в Україні комуністи поступово і систематично працювали над закріпленням свого ідеологічного контролю над культурним життям країни. Для України це означало, що всі досягнення «українізації», наукові розробки, мрії, ілюзії української інтелігенції були приречені. Одним з основних напрямів побудови соціалізму була «культурна революція», яка включала в себе створення моделі нової людини – «людини-гвинтика», тобто виконавця планів керівництва.

Оскільки «українізація» сприяла розвитку науки, культури, піднесенню національної самосвідомості корінного населення України, розвитку історичної науки у майбутньому вона могла стати загрозою для існування Радянського Союзу і підірвати рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х рр. між комуністичним режимом і українським національним рухом.